

УДК 1.82.0+123.21+82-31

Катерина Мельникова**ФІЛОСОФІЯ ФАТАЛІЗМУ В РОМАНАХ Т. ГАРДІ
«ТЕСС ІЗ РОДУ Д'ЕРБЕРВІЛЛІВ»
І ПАНАСА МИРНОГО «ПОВІЯ»**

У статті досліджується специфіка філософії фаталізму в романах Т. Гарді «Тесс із роду д'Ербервіллів» і Панаса Мирного «Повія», розглядаються також біблійні і міфологічні компоненти вказаних структур.

Ключові слова: фаталізм, біблійні і міфологічні компоненти, філософія, позиції, мотиви, образи, контекст.

В статье исследуется специфика философии фатализма в романах Т. Гарди «Тесс из рода д'Эрбервиллей» и Панаса Мирного «Гулящая», рассматриваются также библейские и мифологические компоненты указанных структур.

Ключевые слова: фатализм, библейские и мифологические компоненты, философия, позиции, мотивы, образы, контекст.

The peculiarity of the philosophy of fatalism in the novels T. Hardy «Tess of the D 'Urbervilles and Panas Mirmiy» Poviya» is investigated in the article, also biblical and mythological components of these structures are considered.

Key words: fatalism, biblical and mythological components, philosophy, positions, motives, images, context.

У свій час Бабель висловив глибокозмістовну думку про те, що без високих міркувань, без філософії немає літератури. Цілком справедливо: те, що ми називаємо творчою історією тексту з його філософськими передумовами та історією його функціонування (генетичною критикою), передбачає реставрацію динаміки його створення. Тут доречно лише уточнити: у соціальне включається і психологічне, і естетичне, і моральне, і етичне і взагалі все, що складає в цілісності «життя».

Т. Гарді і Панас Мирний жили в одну і ту ж історичну епоху і займали провідне місце в літературному процесі своїх країн. Тому аналогії і збіги, що виникають незалежно від літературних впливів, є безумовними позитивними показниками по відношенню до мети типологічного дослідження їх романістики.

У руслі наших роздумів заслуговує на увагу історико-літературна проблема, вказана у назві статті. Жодної літературно-критичної праці на сьогоднішній день з даної проблеми немає. Щоправда, у цілому ряді розвідок досліджуються окремі грані творчості Т. Гарді і Панаса Мирного.

Отже, актуальність нашого дослідження визначається тенденціями розвитку сучасного порівняльного літературознавства. Проблема типологічних схожостей романів українського та англійського письменників заслуговує на увагу, зважаючи на ідейно-тематичну і стилістичну подібність їх творів. За такого підходу проза обох митців є показовою і становить широкий простір для багатоаспектного дослідження, враховуючи схожі тенденції історичного розвитку, високу майстерність творів і яскраву національну специфіку їх художніх систем.

Панас Мирний і Т. Гарді по-своєму сприймали життєві явища, зображували і відкривали читачеві їх різні сторони, мали свій неповторний голос, свою творчу індивідуальність [2, с. 101]. Проте досліджуючи спільну тематику в жанрі роману, митці у багатьох відношеннях були близькими як у художньо-філософському осмисленні суспільних явищ, так і в архітектоніці творів.

Конкретність життєвої правди — основна особливість аналізованих романів. Змодельовані в них картини світу при всій своїй різноманітності, динамічності і змінності — не примхлива видимість, не ілюзія і не сумний міраж. У цьому сенсі до певної міри умовно не лише відображення обставин, але й самих героїнь. Тесс і Христя — не тільки типові, наділені найхарактернішими народними рисами особистості, але й повчальний приклад, що ілюструє етичні і філософські погляди обох авторів. Образи героїнь не лише розкриваються в багатьох типових обставинах, але й послідовно проводяться через них для підтвердження авторської позиції. Не викликає заперечень аксіома: «Історизм є спосіб співвіднести правдоподібність і умовність і досягнути тим самим повноцінної, але в той же час художньої правди. Від літератури вимагається правда, але правда досягнута особливими художніми засобами» [4, с. 8].

У трьохрівневій структурі художньої форми романів (предметний світ, стиль, композиція), очевидно, найбільш глибоким джерелом є не словесне іносказання (метафори, алегорії, епітети, стиль, що по суті, сприяють глибшому розумінні концепції авторів, маніфестують їх цінності) і не композиція, яка майже цілком підвладна художникам, «загострює» їх думку. Породжує різне прочитання тексту перш за все предметний світ: персонажі, за якими слід бачити характери; сюжет, за яким знаходиться конфлікт; описи, що переростають у символ тощо. Створюючи предметний світ, митці цілком залежні від реалій дійсності.

У сюжетно-композиційній структурі романів Т. Гарді «Тесс із роду д'Ербервілів» і Панаса Мирного «Повія» відведено важливу філософсько-естетичну функцію притчі про блудного сина. Щоправда, обидва митці акцентують увагу на екзистенційності жіночих образів (Тесс і Христі). В аналізованих романах художньо і філософськи переосмислюються колізії євангельської притчі. Тема душевних розчарувань і потрясінь жінки з виходом її на дорогу життя — так звучить основна тема в обох романах. Євангельська притча виконує структуротвірну функцію і бере активну участь у сюжетобудові.

Блудний син залишає батьківську хату, його повернення, різноманітні образи життєвих доріг — це образи євангельської притчі. Т. Гарді і Панас Мирний здійснюють ще одну прадавню спробу пізнання євангельського Слова. Але тема повернення людини в Батьківську хату, як і в Будинок Небесний, осмислена в трагічних аспектах. Що ж означає повернення героїнь додому у вказаних романах? Притча про блудного сина в їх романах набуває своєї «гардівської» і «мирнинської» акцентуації. Повернення в Батьківський будинок виявляється поверненням до Батька Небесного

(Христя замерзає на призьбі рідної хати, а Тесс засуджена до страти). Подібне «прочитання» євангельської притчі власне не лише для романів Т. Гарді і Панаса Мирного, але й для світової культури к. XIX — п. XX ст.

Зв'язок імені людини з її долею традиційний для народної свідомості взагалі і філософської думки XX ст. В. Соловйов,

С. Булгаков, П. Флоренський етимологію і функцію слова ім'я зв'язують з пізнанням: найменування предмета є спосіб його виділення із маси, а це сприяє глибшому його пізнанню. В античні часи ім'я було пізнаною суттю речей, ідеєю, — відзначав П. Флоренський.

Біблійні і міфологічні пласти обох романів сприяють відтворенню подвійної природи героїнь, що полягають у суперечностях між їхніми фізичними і духовними початками і ворожими обставинами їхнього життя. З християнським Богом Ісусом Христом співвідноситься образ Христі в багатьох аспектах: релігійному, моральному і філософському. У Христі, як і в Бога, після мученицького життя настає смерть. Повне ім'я Тесс — Таїс — має грецьке коріння (за міфологією) і могло бути створено від однієї із двох основ: літо або осінь (час збирання врожаю). Крім того, Т. Гарді, спираючись на свідчення Плутарха, Аріана, Діодора та інших античних авторів про Таїс як знамениту «жрицю кохання», що підпалила Персеполіс, міг цим іменем назвати свою героїню, здатну на рішучий вчинок.

У багатьох відношеннях біблійні і міфологічні сюжети, мотиви і образи є своєрідними «ключами» до розуміння авторського замислу, до розкриття морально-філософського змісту романів. Саме в художньому світі романів Т. Гарді і Панааса Мирного біблійні і міфологічні компоненти виконують своєрідні ідейно-тематичні і стилістичні функції.

Поставлена в центр ідейно-тематичної основи обох романів біблійна тема суттєво змінює класичний канон повісткування. Найбільш адекватною екзистенційному типу авторської особистості стає форма всезнаючого оповідача, якому доступні всі сюжетні колізії.

Однією із особливостей героїнь обох романів є їх множинність. Маємо на увазі наявність у них умовних двійників. У романі «Тесс із роду д'Ербервіллів» близькими до героїні є Мерієн, Ізз, автор-оповідач, а в «Повії» такими умовними двійниками є Марина і Мар'я, люди з подібними біографіями і долями.

В образах Тесс і Христі глибоко виражене народне самопочуття. Можна пригадати сцени праці обох героїнь, їхні

відносини з простими людьми, стосунки з Енджелом, Проченком, що приковували увагу багатьох літературних критиків, які довели, що в указаних образах звучить «селянський голос» митців.

Образи обох героїнь дещо суперечливі, їхня простота складна. Ці героїні мають у своїй свідомості і душі багато чого незрозумілого, непізнаванного, але завжди соціально мотивованого. Тесс і Христя зв'язані з народом безпосередньо, в цьому ж аспекті виражають і народну думку щиро і переконливо.

Філософські позиції Т. Гарді дещо непослідовні і суперечливі, але суттєво проявляються у всій структурі його роману «Тесс із роду д'Ербервіллів». З одного боку, він дотримується принципів детермінізму, суворої зумовленості причин і наслідків, а з другого — як свідчать фрагменти тексту — він прагне пояснити долю своїх героїв суцільним зчепленням випадковостей. Фаталізм проявляється тут не лише як чисто зовнішня, але й значною мірою як внутрішня діюча сила. Самі ж герої своїми вчинками сприяють перемозі року, бо зумовлені ним: суспільними обставинами, несподіваними випадками, власними пристрастями і неврівноваженістю. Об'єктивно складається враження, що людина у своєму житті нічого не може вирішити, бо за неї уже все вирішено. Про це свідчать численні фрагменти тексту: «Her naturally bright intelligence had begun to admit the fatalistic convictions common to field-folk and those who associate more extensively with natural phenomena than with their fellow-creatures; and she accordingly drifted into that passive responsiveness to all things her lover suggested, characteristic of the frame of mind» [1, с. 217]; «This, from him, so unexpectedly apposite, had the effect upon her of a Providential interposition» [1, с. 239]; «He said that fate or Providence had thrown in his way a woman who possessed every qualification to be the helpmate of an agriculturist, and was decidedly of a serious turn of mind» [1, с. 177]; «...especially as the conjunction of the pair must have arisen by an act of Providence; for Angel never would have made orthodoxy a condition of his choice» [1, с. 178]; «...in looking downwards a thorn of the rose

remaining in her breast accidentally pricked her chin...Tess was steeped in fancies and prefigurative superstitions; she thought this an ill omen» [1, с. 52] та ін.

Витоки філософії фаталізму Т. Гарді були зумовлені складністю конкретно-історичних умов Англії на межі двох епох, в яких він вбачав закон людського існування взагалі. Конкретизуючи та ілюструючи свої роздуми в романі про життя селянства, митець схилився до думки про трагізм людського буття. Подібні погляди на метаморфози життя людини ми спостерігаємо в античній універсальній художній системі (І. Волков), в якій людина часто була піщинкою під тиском обставин, випадковостей і врешті-решт долі. Тут можна відзначити також, що песимістичні погляди митця на призначення людини були зумовлені до певної міри впливом філософії Шопенгауера [5, с. 12], бо паралельно в тексті можна помітити причини страждання селян через соціальні закони того часу. Отже, з одного боку, Т. Гарді будує сюжети своїх романів «Повернення на батьківщину», «Мер Кестербріджа», «Тесс із роду д'Ербервіллів» так, щоб переконливіше показати безумовну владу обставин над людиною, а з другого — майстерно відтворює реальні факти соціального статусу своїх героїв, способу їх нужденного життя, що в багатьох випадках зумовлюють їх поведінку.

Філософія фаталізму Панаса Мирного логічно простежується в повісті «Лихо давнє й сьогочасне» і в романі «Повія» на тематичному і художньому рівнях. Історико-суспільний контекст творчості митця набуває в кінці ХІХ століття помітної несталості, змінності у соціально-політичному і мистецькому житті людей. Саме в цей період наявний активний вплив соціально-історичних обставин на формування духовного світу особистості. На світоглядні позиції Панаса Мирного, як і Т. Гарді, мала суттєвий вплив німецька класична філософія. Закономірно, що формула «ідеї часу і форми часу» (В. Белінський) була трансформована в прозових творах англійського і українського прозаїків.

Несподіваний поворот долі головної героїні роману Христі починається з того, що Загнибіда з Супруненком підроби-

ли розписку, що покійний Притика ніби-то позичив у Загнибіди 5 карбованців, а оскільки Приська через свою бідність не змогла їх віддати, то Христя повинна була їх відпрацювати у місті. Звідси беруть початок фатальні випадки з життя Христі, що переростають у життєву закономірність. Працюючи у Загнибіди, Христя спостерігала за його деспотичною поведінкою стосовно дружини, яку він врешті-решт вбиває. Боячись викриття злочину, Загнибіда дає 50 карбованців Христі, щоб та мовчала. Через глибокі переживання і страждання вмирає мати. Пізніше Христя працює наймичкою у Рубця і Колісника: «...Христя почала перебирати своє життя. Що воно? Ціла черідка утрат та горя, ціла вервечка випадків, котрі піднімали її угору на те, щоб опустити сторч головою» [3, с. 409–410]. Врешті-решт Христя замерзає під своєю хатою. Односельчанин Кирило проговорив: «І батько змерз, і її не минула та ж доля» [3, с. 504].

Христя, як і Тесс, відчуває себе зайвою у цьому світі. Часто вона приходиться у своїх роздумах до висновку, що «...немає їй місця такого, немає кутка нагрітого! Повія... Повія... як вітер віється по полю, як пtiця носить по вітру, так вона по білому світу» [3, с. 418]; «Таке життя! А хто знає, що далі буде? Чи не прийдеться, бува, їй голій і босій зимньої пори переходити знову через се місто, простуючи додому, і критися темними улицями, щоб з ким не стрінутися, щоб хто не пізнав?» [3, с. 453]; «Коли б можна цілу вервечку незгод, страждання одним махом руки вирвати з її життя, з якою б охотою вона рвонула! Ніт, не такий писар писав, не таким огненним пером уписав він те на її серці, щоб його можна вирвати. І тепер довіку прийдеться носитися з тим лихом, до суду не скидати тяжкої ваги його з своєї шиї...» [3, с. 426] та ін.

Обидва романи закінчуються смертю героїнь: Христя замерзає під своєю хатою, «відчужена суспільством», а Тесс була страчена: «глава безсмертних» (за виразом Есхіла) завершив свою гру з Тесс. Звернення до проблеми смерті та її типологізації набуває серйозної актуальності у складні історико-літературні епохи: соціально-політичних потрясінь, воєн, революцій. Бо саме в такі періоди загострюється самовідчут-

тя людини, відбувається переоцінка цінностей, часто втрачаються ілюзії: в кульмінаційні моменти свого життя вона робить свій вибір, підпорядкований долі. За всіма ознаками сюжетно-композиційної своєрідності для роману Т. Гарді властивий теологічний детермінізм, а Панаса Мирного — антропологічно-етичний детермінізм. Це можна довести численними прикладами із текстів обох романів (це ми проілюстрували). Якщо поети-романтики осмислювали мотив переходу між категоріями любові й смерті, бо кульмінацію в ситуації невзаємного кохання вбачали часто в самогубстві, то реалісти Т. Гарді і Панас Мирний досліджують вказану тему, виходячи зі своїх філософських позицій і враховуючи «соціально-альні формули» дійсності.

Відтворюючи всебічно образ Тесс у патріархальному середовищі з його світлими і темними сторонами, Т. Гарді акцентує увагу на її релігійності, на формуванні світоглядних позицій. Наприклад: «Like all village girls she was well grounded in the Holy Scriptures...» [1, с. 105]; «She duly went on with the Lord's Prayer, the children lisping it after her in a thin gnat-like wail, till, at the conclusion, raising their voices to clerk's pitch, they again piped into silence, «Amen!» [1, с. 108]; «Till, recollecting the psalter that her eyes had so often wandered over of a Sunday morning before she had eaten of the tree of knowledge, she chanted: «O ye Sun and Moon... O ye Stars... ye Green Things upon the Earth... ye Fowls of the Air... Beasts and Cattle... Children of Men... bless ye the Lord, praise Him and magnify Him for ever!» [1, с. 117]; «She looked upon herself as a figure of Guilt intruding into the haunts of Innocence» [1, с. 98] та ін.

У текстовій системі роману Панаса Мирного, на відміну від тексту Т. Гарді, ми не помічаємо процесу формування світоглядних позицій Христі, а лише констатацію загальноприйнятих християнських канонів: «Христя перехрестилася. Слава богу! Слава богу! — шептала вона» [3, с. 62]; «О Боже, боже... — шептала вона, біжучи улицею!» [3, с. 143]; «Бог його знає: може мене досі господь карав лихом та напастю, щоб тепер нагородити щастям та спокоєм» [3, с. 273]; «Щось таємне та страшне заставляло дуже битися її серце; якісь неві-

домі почування невідомого лиха обіймали її душу» [3, с. 139]; «Несподівано вдарено в церковного дзвона. Зично і голосно розкотився його товстий гук... Христя кинулась...» [3, с. 121]. В останньому реченні наявний відгомін релігійних мотивів і образів із повісті Шатобріана-романтика «Атала», що переосмислюються і набувають нового змісту.

Обидва митці в аналізованих романах дотримуються тожної точки зору: по-перше, людина може допускати помилки у своєму житті, а по-друге, навіть якщо їй вдається уникнути помилки, то все рівно фатум і «соціальні формули» зроблять свою справу. В руслі гіркої правди або такого ж епосу написані кращі романи і повісті Т. Гарді і Панаса Мирного, що за своїм змістом цілком відповідають дантовському афоризму «Залиши надію, хто ввійшов у двері життя». Обидва письменники все своє життя залишалися християнами не лише в культурному і емоційному аспектах, але й у моральному і навіть теологічному планах. У своїх романах митці філософськи і художньо осмислювали злободенні проблеми свого часу, при цьому поетикальний аспект відігравав значну роль в їх структуротворенні і сюжетобудуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hardy T. Tess of the d'Urbervilles / T. Hardy. — Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1950. — 415 с.
2. Гуменний М. Роман Панаса Мирного «Повія» і Томаса Гарді «Тесс із роду д'Ербервіллів» (до проблеми історико-типологічного дослідження) / Микола Гуменний // Суспільствознавчі науки та відродження нації : збірник наукових праць. — Луцьк, 1997. — 205 с.
3. Мирний П. Твори : в 3 т. / Панас Мирний. — К. : Дніпро, 1976. — Т. 3. — 512 с.
4. Смирнов Б. А. Проблемы историзма в литературе XX века / Б. А. Смирнов. — Л. : Знание, 1974. — 40 с.
5. Шими́на Е. В. Функции библейских и мифологических компонентов в художественном мире романов Томаса Харди «Тэсс из рода д'Эрбервиллей», «Джуд Незаметный» : Автореф. ... дис. канд. филол. наук / Елена Владимировна Шими́на. — М., 2010. — 25 с.

Стаття надійшла до редакції 24 березня 2014 р.